

ЎЗМУ ХАБАРЛАРИ

ВЕСТНИК НУУЗ

АСТА NUUZ

МИРЗО УЛУГБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

**ЖУРНАЛ
1997
ЙИЛДАН
ЧИҚА
БОШЛАГАН**

**2021
1/5/2**

**Ижтимоий-
гуманитар
фанлар
туркуми**

Бош муҳаррир:

И.У.МАДЖИДОВ – т.ф.д., профессор.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Р.Х.ШИРИНОВА – ф.ф.д., профессор

Таҳрир хайъати:

Сагдуллаев А.С. – т.ф.д., проф.

Аширов А.А. – т.ф.д., проф.

Баллиева Р. – т.ф.д., проф.

Маликов А.М. – т.ф.д., проф.

Юсупова Д.Ю. – т.ф.д., проф.

Муртазаева Р.Ҳ. – т.ф.д., проф.

Мадаева Ш.О. – ф.ф.д., проф.

Туйчиев Б.Т. – ф.ф.д., проф.

Мухаммедова Д.Г. – псих.ф.д.

Тўхтаев Х.П. – ф.ф.н., доц.

Болтабоев Ҳ. – фил.ф.д., проф.

Раҳмонов Н.А. – фил.ф.д., проф.

Жабборов Н.А. – фил.ф.д., проф.

Сиддиқова И.А. – фил.ф.д., проф.

Ширинова Р.Х. – фил.ф.д., проф.

Садуллаева Н.А. – фил.ф.д., доц.

Арустамян Я.Ю. – фил.ф.д., доц.

Пардаев З.А. – фил.ф.ф.д., PhD.

Масъул котиб: **З. МАЖИД**

ТОШКЕНТ – 2021

МУНДАРИЖА

Тарих

Абдуллаев Д. Мукофотлаш тизими: мазмун-моҳияти ва функциялари таҳлили.....	4
Kamolova N. Xiva xonligi davri qishloq xo'jaligi ishlari va mehnat qurollari.....	7
Маллабаев Б. Туркистон генерал-губернаторлиги қошида дипломатик корпуси ташкил этилишининг тарихий-сиёсий омиллари.....	10
Ўринбоев З. «Smart» тушунчасининг келиб чиқиш тарихи.....	14
Холиқулов Ш. XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон ўлкасида нотариал идоралар фаолияти тарихидан (Самарқанд вилояти мисолида).....	17

Фалсафа. Педагогика. Методика. Социология

Абдуллаева Д. Шахса диний йўналганлик муаммосининг илмий-назарий асослари.....	21
Абдулҳакимов Б. Роль развития цифровых технологий в социально-политической трансформации общества.....	25
Абдурахмонова И. Иқтидорли ўқувчилар ва уларда иқтидор элементларининг ривожланганлик даражасини ўрганиш.....	29
Adilov N. Masofaviy o'qitish davrida talabalarining jismoniy tarbiyasi.....	32
Акрамова Ф. Кексаларни ҳимоя қилиш хориж тажрибасида.....	36
Алижонов Г. XIX аср охири XX аср бошларида Ризоуддин ибн Фахриддин дунёқараши шаклланишининг назарий асослари.....	40
Арипов Н. Информатика фанини ўқитишда ҳамкорликдаги таълим технологиялари.....	43
Атамуратов М. Ўзбекистонда бошқарув кадрларига хос бўлган компетенция стандартлари.....	46
Бердиев Х. Соҳибқирон Амир Темурнинг стратегия ва ҳарбий тактикаси ҳақида.....	51
Botirova S. Bo'lajak kimyo o'qituvchilarini tadqiqotchilik faoliyatiga yo'naltirishning metodologik aspektlari.....	56
Давқаров А., Собитов О., Саидова З. Ўзбекистонда эркалар ва аёллар тенг ҳуқуқлигини ва тенг имкониятли муносабатларини таъминлаш тўғрисида давлат томонидан кўрилатган чора-тадбирлар ҳамда ижтимоий-иқтисодий ҳолатини тавсифловчи наشرлар ва уларни такомиллаштириш.....	61
Даминова Ю. Профессионал таълим муассасаларида ёш ўқитувчиларининг касбий мослашувчанлиги модели.....	64
Diyorov S. Conflicts - types and characteristics of them.....	68
Jakbarova Z. Oliy ta'lim muassasasi talabalarida ijtimoiy-madaniy kompetentlikni shakllantirishning pedagogik mexanizmlari.....	73
Ibroximov S. Globallashuv zamonalari duniy rivojlantirishining asosi sifatida.....	76
Isakova Z. The problem of karamat in the teaching of sufism: philosophical and epistemological interpretation.....	79
Қурбонова Г. Мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчилари ўртасидаги гендер муносабатларига оид тадқиқотлар таҳлили.....	83
Mamasoliyev S. Zararli odatlarning talabalar salomatligiga salbiy ta'siri.....	86
Омонов Б. Экологик муаммолар глобаллашуви ва унинг инсоният тақдирига таъсири.....	89
Рамазанов А. Дунёнинг илмий манзараси илмий билимларнинг умумлашган системаси сифатида.....	93
Раҳмонова Г. Масофавий таълимнинг ўқитувчилар малака ошириш жараёнидаги аҳамияти.....	96
Rashidova G. Talabalarining ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini shakllantirish modeli.....	99
Seytimbetova G. Intellekt-xaritalari asosida o'quv materiallarini ishlab chiqish (nofizik bakalavriat mutaxassisligida fizika fanini o'qitish misolida).....	103
Сиддиқов И. Ислоҳ фалсафасида интеллектуал фаолият мезонларига доир қарашлар.....	107
Тангирова Г. К вопросу об исследовании конвергенции и национальной специфики жанра рассказа в русской и узбекской литературе.....	111
Tashtayev Sh. Talabalarining ta'limida jismoniy tarbiyaning ahamiyati.....	113
Темиров Ш. Мактабгача ва кичик мактаб Yoshidagi bolalar bilan maxsus jismoniy tarbiya dasturi asosida shug'ullanishning samaradorligi.....	116
Тошбоева Н. Геометрик масалалар ёрдамида ижодий қобилиятни ривожлантириш.....	119
Улугов А. Бағрикенглик маданияти ва унинг Абу Ҳанифа қарашларида намоён бўлиши.....	122
Умиров Б. Амалий дастурлар пакети курсини шахсга йўналтирилган таълим технологиялари орқали ўқитиш.....	126
Хантова Н. Бошланғич синф ўқувчилари мотивациясини геймификация орқали ривожлантириш.....	129
Ҳакимов Д. Ахборотлашган жамиятда ёшлар маънавий-ахлоқий беғоналашуви ва уни бартараф этишнинг устувор йўналишлари.....	132
Ходжаёрова Б. Креатив ёндашув асосида ўқувчиларни ижтимоийлаштиришнинг педагогик шарт-шароитлари (5-6 синф ўқувчилари мисолида).....	135
Xudoyberganov Z. O'zbekiston Respublikasida koronavirus Covid-19 pandemiyasining jismoniy faollikka ta'siri.....	139
Homidov H. The role of pedagogical sciences in education of the young generation on the basis of patriotism.....	142
Shokirov P. Oliy o'quv yurti talabalariga jismoniy tarbiya darslarida o'qitishda innovatsion yondashuvlarni izlash va ulardan foydalanish.....	145
Эрназаров Ш. Миллий ғоя тарихини ўрганишда тарихий онг ва тафаккур омили.....	148
Юсупов Э. Физика фанини ўқитишда smart-технологиялардан фойдаланишнинг амалиётдаги ҳолати.....	152

Филология

Абдурахманов Б., Алтаяров Б. Перспективные площади и локальные структуры с высокой вероятностью аккумуляции залежей углеводородов.....	154
Abduraxmonova N. O'zbek tili elektron korpusining lingvistik va dasturiy ta'minoti.....	158
Алиқулова Д. Фразеологик маънонинг эмотив компоненти.....	163
Arolov Z. Role of short humorous poems in different cultural backgrounds.....	167
Бахтиёрова М. Ономастик рамзларнинг турли жанрдаги матнларда намоён бўлиши.....	172
Баҳриева М. Телевидениеда нотиклик санъатининг ўрни.....	176
Бегматова Р. Қардош бўлмаган тилларда юкламаларнинг прагматик ва лингвомаданий таҳлили (немис ва ўзбек тиллари мисолида).....	179
Буранова Ж. Разработка мифологизма в узбекском литературоведении.....	183

Ismoilov I. Alisher Navoiy Iskandarning nasabi haqida.....	186
Кубединова Э. Специфика аудирования, говорения, чтения в процессе обучения устному переводу.....	190
Набиева М. Терминларнинг формал-грамматик хусусиятлари хақида.....	193
Назарова А. XX асрда дарийзабон шеърятнинг Афғонистонда ўрганилиши.....	197
Nizomova M. Termin tushunchasi va uning pedagogikaga sohasidagi ko‘rinishi	201
Отақулов Н. Француз, ўзбек ва рус тилларида субколлоквиал мезуратив фразеологизмлар хусусиятлари.....	204
Суярова Н. Метафорик маънони концептуал ўрганиш асослари.....	208
Тураходжаева М. Ўсимликшунослик лексемаларининг лексикографик манбаларда берилиши тамойиллари	213
Uralov A. Nomutanosiblik atamasi va uning talqinlari.....	217
Хабибуллаева Ф. Скрытые пласты внутреннего мира героя в художественном переводе.....	221
Холмирзаева Д. Отражение особенностей времени в комедии.....	224
Xonnazarov E. Jahon tilshunosligida zamon kategoriyasining o‘rganilishi.....	227
Xaitov X. O‘zbek shevashunosligi sohasida dialektal so‘z maqomi masalasi.....	231
Shukurova S. “Javohir” va “Momo qo‘shiq” qissalarida inson konsepsiyasi.....	235
Эшмуродова З. Ўзбек ва француз фольклор аънаналарида кийим-кечаклар билан боғлиқ этнографизмлар.....	241
Юсупова Қ. Хемингуэй асарларида сув образи талқини.....	245

UO'K: 81'366.58(100)

Elyor XONNAZAROV,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
E-mail: xonnazarov90@mail.ru

TDYU dotsenti, filologiya fanlari nomzodi G.Y. Gulyamova taqrizi asosida

THE STUDY OF THE CATEGORY OF TENSE IN WORLD LINGUISTICS

Abstract

Scientists have been interested in the problem of the reflection of real time in language since ancient times. Early research was conducted in close connection with philosophy and logic. After linguistics was formed as an independent science, many general aspects were identified in the expression of the tense category in the languages of the world. Further research of this category was carried out based on the goals and tasks of priority trends in linguistics in different periods. There is a tradition in world linguistics that grammatical, lexical, syntactic means denoting the meaning of time are studied as an temporal category. Therefore, time is studied together with the aspect in many researches. The main views of various scientists who have studied the category of tense are explained in the article.

Key words: category of tense, forms of tense, meaning of tense, past tense, present tense, future tense, the moment of speech, point of event, point of reference, modeling.

ИССЛЕДОВАНИЕ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ В МИРОВОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Вопросом отражения реального времени в языке ученые интересовались с древних времен. Ранние исследования проводились в тесной связи с философией и логикой. После того как лингвистика сформировалась как самостоятельная наука, было выявлено много общих аспектов в выражении категории времени в языках мира. Дальнейшее исследование данной категории проводилось исходя из целей и задач приоритетных направлений в лингвистике в разные периоды. В мировой лингвистике существует традиция, согласно которой грамматические, лексические, синтаксические средства, обозначающие значение времени, изучаются как временная категория. Поэтому во многих исследованиях время изучается вместе с аспектом. В статье объясняются основные взгляды различных ученых, исследовавших категорию времени.

Ключевые слова: категория времени, формы времени, значение времени, прошедшее время, настоящее время, будущее время, момент речи, точка события, точка отсчета, моделирование.

JAHON TILSHUNOSLIGIDA ZAMON KATEGORIYASINING O'RGANILISHI

Annotatsiya

Real vaqtning tilda aks etishi masalasi bilan qadimgi davrlardan olimlar qiziqib kelishgan. Dastlabki tadqiqotlar falsafa va mantiq fanlariga uzviy bog'liqlikda amalga oshirilgan. Tilshunoslik mustaqil fan sifatida shakllanganidan so'ng dunyo tillarida zamon kategoriyasining ifodalanishidagi ko'plab umumiy jihatlar aniqlandi. Mazkur kategoriyaning keyingi tadqiqi turli davrlarda tilshunoslikda ustuvor bo'lgan yo'nalishlarning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda amalga oshirildi.

Jahon tilshunosligida zamon ma'nosini anglatadigan grammatik, leksik, sintaktik til vositalari bir butunlikda temporal kategoriya sifatida o'rganilishi an'anaga aylangan. Shu sababli ko'p tadqiqotlarda zamon aspekt bilan birgalikda o'rganiladi. Maqolada zamon kategoriyasini tadqiq qilgan turli olimlarning asosiy qarashlari izohlanadi.

Kalit so'zlar: zamon kategoriyasi, zamon shakllari, zamon ma'nosi, o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon, nutq momenti, hodisa nuqtasi, ishora nuqtasi, modellashtirish.

Zamon masalasi keng qamrovligi bois turli fan sohasi vakillari tomonidan o'rganilgan. Mazkur kategoriyaning o'rganilishi dastlab falsafiy qarashlar bilan aloqador bo'lgan. Jumladan, falsafada borliqning ajralmas atributi sifatida qaraladigan zamon (vaqt) universaliyasi qadimgi davrlardan faylasuflar e'tiborini tortgan. Antik davr faylasuflari zamonning realligi yoki real emasligi to'g'risida bahs qilganlar. Geraklit "Ayni bir daryoga ikki marta tushib bo'lmaydi", deya vaqtning real mavjudligini ta'kidlasa, Parmenid uni inkor etib "O'tmish ham yo'q, kelajak ham yo'q, hamma narsa hozirda" deb hisoblaydi [1].

Sharq mutafakkirlaridan Abu Nasr Farobiy idealistik yondashuv asosida Alloh hamma narsaning yaratuvchisi ekanligini, zamonning cheksizligini e'tirof etadi [2]. Abu Ali ibn Sino materiyani formasiz, harakatni vaqtsiz tasavvur qilib bo'lmaydi degan fikrni bildiradi va sharqda birinchi bo'lib

vaqtning harakat bilan, harakatdagi materiya bilan chambarchas aloqasini ko'rsatadi [3].

Tabiiyki, dastlab falsafada, keyinchalik tabiiy fanlarda o'rganilgan zamon kategoriyasining til materialida qanday ifoda topishi masalasi qadimgi davrlardan tilshunoslik fanida ham bu masalaning tadqiqiga sabab bo'lgan. Tilshunoslikda zamon nutq momenti bilan aloqadorlikda tekshiriladi. Zamon kategoriyasi lingvistik universalialardan hisoblangani bois tadqiqotlarda umumiy jihatlar ko'p uchraydi va asosan uch zamon shakli haqida gap boradi. Biroq tilshunoslikda turli yondashuvlarning shakllanishi mazkur kategoriyaning ham har xil yo'nalishlarda o'rganilishiga sabab bo'lgan. Shuningdek, ayrim tilshunoslik maktablarida bu uch zamon ichki turlarga bo'linganligini, ayrimlarida esa ularning umumlashtirilganligini kuzatish mumkin.

Tilshunoslik fani beshigi sifatida tan olinadigan qadimgi hind tilshunosligida fe'l so'z turkumining morfologik

kategoriyalari ancha mukammal ishlangan edi. Hind grammatikachilari fe'lining uch zamonga birlashadigan yetti xil zamon zamon shaklini ajratganlar [4]. Jumladan, o'tgan zamonning tugallangan, tugallanmagan hamda uzoq o'tgan zamon turlari, hozirgi zamon, kelasi zamon, odatdagi kelasi zamon, shart fe'li shaklidagi kelasi zamon turlari farqlangan. Qadimgi yunon tilshunosligida esa tilshunoslikning falsafiy davrida Prator tomonidan, tilshunoslikning grammatik davrida Dionisiy tomonidan fe'l zamonlarining o'tgan, hozirgi va kelasi zamon turlari ajratilgan.

O'rta asrlar arab tilshunosligi an'analari ta'sirida yozilgan, turkiy tillar grammatikasi haqida keng ma'lumot beruvchi asarlardan biri "At -tuhfatuz zakiyatu fil lug'atit turkiya" bo'lib, u XIV asrga oid deb taxmin qilinadi. Asarda fe'llarning uch (o'tgan, hozirgi, kelasi) zamoni haqida aytiladi [5]. Ushbu asar turkiy tillar morfologiyasi, xususan, zamon kategoriyasi haqida ilk tizimli ma'lumot bergan asar ekanligi bilan alohida qiymat kasb etadi.

Yevropa uyg'onish davri tilshunosligining dastlabki davrlarida klassik filologiya g'oyalari rivojlantirildi va bu asosda nemis, fransuz, ingliz, venger, chex, polyak, slavyan va boshqa tillarning grammatikalari yuzaga keldi. Tilga mantiq qoidalari asosida yondashish kuchaydi, bu esa tilning mantiqqa bo'ysundirilishiga olib keldi. Bu davrda barcha tillar bir mantiqiy asosga ega ekanligi va shu sababli ularning barchasi uchun umumiy bo'lgan grammatika yaratish kerakligi g'oyasi ilgari surildi. Buning natijasi o'laroq 1660-yilda Parijdagi Por-Royal monastirining rohib olimlari Anton Arno va Klod Lanslolar tomonidan yunon, yahudiy, lotin va fransuz tili materiallari asosida "Umumiy ratsional grammatika" yozildi. Ushbu grammatika zamon kategoriyasiga ham asarning umumiy yaratilish g'oyasidan kelib chiqqan holda yondashadi. Asarning XV bobi fe'l zamonlariga bag'ishlanib, mualliflar fe'lining uch oddiy va uch murakkab zamoni haqida fikr yuritadilar [6]. Fe'lining oddiy (o'tgan, hozirgi, kelasi) zamonlariga misollar beriladi. O'tgan zamon yaqinda va oldinroq bo'lgan harakatni ifodalashi mumkinligini, shundan kelib chiqib uning aniq va noaniq (define, indefine) turlari borligi qayd etiladi. Nutq momentidan o'tmishga qarab bir kungacha bo'lgan muddatda aniq zamon, undan uzoq muddat uchun noaniq zamon qo'llanilishi belgilanadi va quyidagi misol bilan asoslanadi:

J'ai ecrit ce matin (Bugun ertalab yozdim) – aniq o'tgan zamon (define)

J'ecrives heir (Kecha yozgandim) – noaniq o'tgan zamon (indefine).

Bunda aniq zamon o'rnida noaniq zamon (j'ecrives ce matin) qo'llana olmasligi, italyan va ispan tilida bu ma'nolar aralash ham qo'llangan holda fransuz tilida ularni almashtirish mumkin emasligi qayd etiladi. Mualliflar o'tgan zamon yuzasidan bildirgan ushbu fikrlar kelasi zamon uchun ham umumiylikka ega. Chunki kelasi zamonda yaqin muddatda (aytaylik, shu kunning o'zida) bajarilishi aniq bo'lgan harakat va umuman kelasi zamonda qachondir bajarilishi kutilayotgan harakatni ajratish mumkin.

Asarda murakkab zamonlar deganda qo'shma gaplar tarkibidagi ikki ish-harakatning bir-biriga munosabatidan kelib chiqadigan zamon ma'nosi tushuniladi.

"Umumiy ratsional grammatika" asari tilga nisbatan mantiq qoidalari ustuvorligidan kelib chiqib yozilgan, ayni bir mazmunning turli tillarda turli vositalar bilan ifodalanishi mumkinligini hisobga olmagani uchun tanqidga uchragan bo'lsa-da, zamon kategoriyasi talqinida ko'pgina tillar uchun umumiy bo'lgan jihatlarni tizimlashtirib bera olgan. Aytish mumkinki, zamonning lingvistik universalisiya ekanligi nazariy jihatdan asoslangan.

Zamon kategoriyasi tadqiqi tarixida M.Lomonosovning "Rus tili grammatikasi" asari (1755) ham alohida ahamiyatga ega, unda muallif har bir til

grammatikasida fe'llarda uch asosiy, ya'ni o'tgan, hozirgi va kelasi zamonning ajratilishi me'yoriy holat ekanligini va bu ko'p tillarga xosligini ta'kidlaydi [7]. Ushbu tadqiqot rus tilshunosligida zamon kategoriyasining ilk tizimli tadqiqi ekanligi bilan xarakterlidir.

Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri Frans Bopp sanskrit tilining fe'llaridagi qo'shimchalarni lotin, yunon va german tillariga qiyoslab Hind-Yevropa tillaridagi grammatik sistemalararo o'xshashliklarni ham aniqlashga muvaffaq bo'ladi. V.Gumboldt fe'l zo'z turkumi yuzasidan tadqiqotida F.Boppning mazkur ishini e'tirof etgani holda flektiv va agglutinativ tillarda fe'l asosiga zamon shakllarining qo'shilishidagi umumiy va farqli jihatlari haqida ma'lumot beradi [8]. Bu kabi qiyosiy-tarixiy yondashuvlar tilshunoslikning mustaqil fan sifatida shakllanishi uchun asos bo'ldi va zamon kategoriyasining keyingi tadqiqi tilshunoslikdagi turli maktab va yo'nalishlarning maqsad va vazifalariga bog'liq holda amalga oshirildi.

Zamon kategoriyasining jahon tilshunosligidagi tadqiqini o'rganish obyektiga ko'ra quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin:

1. Zamon fe'lining grammatik kategoriyasi sifatida o'rganilgan ishlar. H.Reichenbach, H.Veinrich, Z.Vendler, A.V.Bondarko, N.Hornstein, J.Allen, K.Man-kam Yip, I.V.Kormushin, B.Komri, V.Kornevaya, A.O.Kozmin, A.A.Ziyavudinova kabi olimlarning ishlarida zamon fe'lining grammatik kategoriyalaridan biri sifatida tadqiq etilgan.

2. Zamon ma'nosini anglatuvchi birliklarning leksik-semantik tadqiqiga oid ishlar. I.G.Koshevaya, M.V.Muryanov, N.A.Potayenko, Y.S.Yakovleva, Y.V.Bandarenko kabilarning tadqiqotlarida vaqt ma'nosini anglatuvchi lug'aviy birliklar, ularning semantikasi, matn tarkibida voqelanishidagi o'ziga xosliklar tahlil qilinadi.

3. Zamon kompleks tarzda ham grammatik, ham leksik-semantik jihatdan tadqiq qilingan ishlar. L.Lyubinskaya, Y.Karaulov, B.Ardentyev, M.Makovskiy, V.Martinov, Y.Tarasov, K.Volfgang, I.Mani, J.Pustejovskiy, R.Gaizauskas, A.Chandekar, K.Grisot kabilarning tadqiqotlarida umumiy ong kategoriyasi bo'lgan zamonning tilda aks etishi, zamonning aspektual xoslanishi, kognitiv o'rganilishi kabi masalalar yoritilgan. Birinchi yo'nalishdan farqli o'laroq bu tadqiqotlarda zamon fe'lining grammatik kategoriyasiga emas, balki umumiy til kategoriyasi sifatida olib qaraladi. Uning mohiyatini belgilashda til sathlari hamkorligiga tayaniladi.

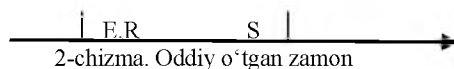
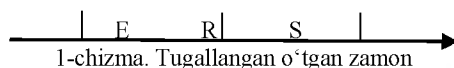
Jahon tilshunosligida Hans Reichenbachga qadar ham zamonning turlarini belgilashda nutq momentini tayanch nuqta sifatida olish, zamon shakllari ifodalaydigan xilma-xil ma'nolar, ba'zi zamon shakllarining bir-biriga mazmunan juda yaqinligi haqida mulohazalar bildirilgan edi. Biroq H.Reichenbach ilk marta zamon chizig'ida uch nuqta mavjudligi, bu nuqtalarning joylashuv ketma-ketligiga ko'ra turli zamon ma'nolari ifodalanishini tushuntirib berdi [9]. U o'zigacha bo'lgan grammatikaga oid kitoblardagi bir-biriga yaqin zamonlar (masalan, simple past va present perfect) ma'nosini tushuntirishdagi muammolarni aynan mana shu nuqtaning uch nuqtasini farqlamaslik natijasi deb biladi. Olim uch nuqta sifatida quyidagilarni ko'rsatadi:

1. Nutq nuqtasi (Point of speech – S).
2. Voqea-hodisa nuqtasi (Point of event – E).
3. Ishora nuqtasi (Point of reference – R).

Bunda nutq vaqti real hozirgi zamondagi axborotning uzatilayotgan vaqtini ifoda etsa, voqea-hodisa vaqti shu uzatilayotgan axborot tarkibidagi voqea-hodisa yoki holatning yuz bergan nuqtasini, ishora vaqti esa voqea-hodisa vaqtining nuqtasini aniqlashtirish uchun nazarda tutilayotgan vaqt nuqtasini anglatadi. Ushbu nuqtalarning vaqt chizig'ida berilishida ikki xil: oldin-keyin va bir momentda joylashuv holatlari ajratiladi. Masalan, oddiy o'tgan zamon (simple past)

va tugallangan o'tgan zamon (past perfect) ma'nosini zamon

H.Reichenbachning ushbu sxemalarini misol orqali tushuntiramiz:

1. Ahmad kelganda u ketgan edi (misol maqola muallifiga tegishli). 1-chizmada uch nuqta quyidagicha ko'rinadi: 1) nutqiy faoliyat amalga oshayotgan hozirgi vaqt, ya'ni bu gapning talaffuz etilayotgan yoki yozilayotgan momenti; 2) Ahmadning kelgan vaqti. Bu ishora vaqt bo'lib, nutq vaqtiga nisbatan yaqinroq joylashgan. 3) uning ketgan vaqti, bu asosiy hodisa vaqti bo'lib, Ahmadning kelishidan ham oldin yuz bergan.

2. U ishini tugatdi (misol maqola muallifiga tegishli). Ingliz tilida oddiy o'tgan zamon (simple past) deb baholanadigan bu misolda ham nutq vaqtini gap talaffuz etilgan yoki yozilgan hozirgi zamonni anglatsa, hodisa vaqti va ishora vaqt bir momentga to'g'ri kelgan va u nutq vaqtdan oldin o'tib bo'lgan (2-chizma).

Reichenbach boshqa zamon shakllarini ham shu kabi uch nuqta sxemasi orqali tushuntiradi. Barcha zamon shakllarida bu nuqtalarni ko'radi, ularning ketma-ketlikda joylashuvi va bir momentda o'rinishiga qarab turli zamon ma'nolarini farqlaydi. Zamon ma'nolarining tizimlashtirilganligi, chegaralari belgilab berilganligi bilan uning fikrlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. H.Reichenbachning bu yondashuvi o'z davrida zamon kategoriyasi o'rganilishidagi katta yangilik bo'ldi va undan keyingi juda ko'p tadqiqotchilar bu tizimga tayandilar, uni rivojlantirdilar.

Ingliz va rus tilshunosligida zamon kategoriyasiga bag'ishlangan aksariyat ishlarda zamon aspekt bilan birgalikda o'rganiladi. Bunda grammatik aspekt deganda fe'l lug'aviy ma'nosidagi ma'lum bir semalarning uning zamonda qo'llanilishiga ta'siri tushuniladi. Davomiylik (progressive), tugallanganlik, natijaviylik (perfect) kabilar aspektual tasnif mezonlari sifatida qaraladi. Zamonni aspektga bog'lab o'rgangan olimlardan biri Z.Vendler fe'llarning zamonga munosabat jihatdan o'ziga xos ma'noviy farqlarga ega ekanligini aniqladi va ularni tasnifladi [10]. Keyinroq E.Bach, D.Dovti, M.Moens va M.Stedman kabi olimlar tomonidan ham zamon ifodalashda o'ziga xosligiga ko'ra fe'llarning aspektual kategoriyalari o'rganildi. Ushbu tadqiqotlarda zamon kategoriyasining aspekt bilan birga o'rganilishi orqali hamma fe'l ham barcha zamon shakllarini birdek qabul qila olmasligi bilan bo'g'liq jarayonlar tushuntiriladi.

Rus tilshunosi A.Bondarko zamon ma'nosini morfologik, leksik, sintaktik til vositalari orqali ifodalash mumkinligini e'tiborga olib, uni funksional-semantik kategoriya deb baholaydi. Bu kategoriya maydon xususiyatiga ega bo'lib, uning markazi – yadrosini fe'lning grammatik zamon kategoriyasi tashkil qiladi. Fe'lning mayl kategoriyasi, zamon mazmunini anglatuvchi leksik birliklar esa yadro atrofidagi periferiyani tashkil qiladi. Ularni o'zaro

chizig'ida quyidagicha beradi:

bo'g'liqlikda o'rganish masala mohiyatini kengroq ochilishiga sabab bo'ladi [11].

N.Hornstein zamon nazariyasi haqida yozgan maqolasida [12] H.Reichenbachning "SRE" strukturasi tayanadi. H.Reichenbachga qo'shimcha ravishda u zamon shakllarining payt ravishlari bilan bog'lanish imkoniyatlarini tizimlashtiradi. Shuningdek, N.Hornstein zamonlarning bir-biri bilan birikuvi, ular o'rtasidagi assotsiativ va chiziqli munosabat haqida ma'lumot beradi, ularni modellashtiradi.

J.Allen muayyan vaqt birligi ichida yuzaga keluvchi harakat va holatlarning zamon nuqtayi nazaridan bir-biriga mantiqiy munosabatini o'rganadi [13]. Bu munosabatlar ikki yoki undan ortiq harakatning vaqtda to'la yoki qisman mos bo'lishi yoki mos bo'lmasligiga asoslanadi: ikki harakatning bir vaqtda sodir bo'lishi, bir harakat davomida ikkinchi harakatning amalga oshishi, bir harakat boshlanganda ikkinchisining tugashi kabi holatlar qoliplashtiriladi.

Oltoy tillaridagi fe'l zamonlarini maxsus o'rgangan I.Kormushin tizimda mutlaq va nisbiy zamonlarni ajratadi. Olimning fikricha, o'tgan, hozirgi, kelasi zamonlar mutlaq zamonlar bo'lib, ularning bir-biri bilan munosabatidan nisbiy zamonlar kelib chiqadi. Jumladan, mutlaq o'tgan zamondan uch nisbiy zamon hosil bo'ladi: o'tgan zamonga nisbatan o'tgan zamon, o'tgan zamonga nisbatan hozirgi zamon, o'tgan zamonga nisbatan kelasi zamon. Xuddi shu tartibda hozirgi va kelasi mutlaq zamonlardan ham uchtadan nisbiy zamon hosil bo'ladi. Shunday qilib, u oltoy tillari uchun uch mutlaq va to'qqizta nisbiy – jami o'n ikkita zamondan iborat tizimni tavsiya etadi [14]. Bizningcha, I.Kormushinning mazkur yondashuvi garchi tizimlilikka asoslansa-da, barcha oltoy tillari uchun to'liq tatbiq etib bo'lmaganligi bois keng ommalashmagan.

Tilshunoslikda antroposentrik nazariyaning asoslanishi bilan zamon kategoriyasini o'rganishda kognitiv yondashuv ustunlik qila boshladi. Bunda zamon konsept sifatida qaralib, inson tafakkurida vaqtning qanday aks etishi muammosiga e'tibor qaratildi. Zamonning kognitiv modellari ishlab chiqildi. Bu borada Y.Kubryakova, Y.Petruxina, M.Yip kabi olimlarning xizmatlari katta bo'ldi.

Umuman olganda, jahon tilshunosligidagi ko'pgina tadqiqotlarda zamonning real vaqtning tilda voqelanirishga xizmat qiluvchi grammatik, leksik, sintatik vositalar bir butunligida yaxlit temporal kategoriya sifatida o'rganilishi grammatik zamonning mohiyatini yanada aniqroq ochilishiga sabab bo'lgan. O'z navbatida, ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan bu temporal maydonda fe'lning grammatik zamon shakllari markaziy o'rinni egallashi ta'kidlangan. Bugungi kunda mazkur kategoriyani tilshunoslikning hamkor sohalari psixolingvistika, neyrolingvistika, korpus lingvistikasi, lingvokulturologiya kabi fanlar nuqtayi nazaridan o'rganishga katta ahamiyat berilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Подольный Р.Г. Освоение времени. – М.: Политиздат, 1989. – С. 11.
2. Хайруллаев М. Фаробий ва унинг фалсафий рисолалари. – Т., 1963. – Б. 65.
3. Ҳақимова М.К. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари: филол.фанлари ном. дисс.. – Фарғона, 2004. – Б. 10.

4. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Fan va texnologiya markazi, 2010. – Б. 12.
5. А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 67.
6. Арно А., Лансло К. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля. -Общ. ред и вступ. ст. Ю.С.Степанова. – Москва: Прогресс, 1990. – С. 160-164.
7. Ломоносов М. Российская грамматика. – Санкт-Петербург, 1755. – С.33.
8. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1984. – С.199-213.
9. Reichenbach H. Elements of Symbolic Logic. (The Tenses of Verbs). - New York: The Macmillan Company, 1947. – P. 287-298.
10. Vendler Z. Linguistics in philosophy. (Verbs and times). – New-York: Cornell university press, 1967. – P. 97-121.
11. Бондарко А. Грамматическая категория и контекст. – Ленинград: Наука, 1971. – С. 35-45.
12. Hornstein N. Towards a theory of tense//Linguistic Inquiry. – 1977. – № 3. – P.521-557.
13. Allen J. Towards a general theory of action and time// Artificial intellegence. – 1984. – № 2. – P. 123-154.
14. Кормушин И. Система времен глагола в алтайских языках. – М.: Наука, 1984. - С. 6-7.